

Мановні старшокласники!

Зміст підручника для профільного навчання української мови спрямований на засвоєння мовної культури в усій її багатогранності. Ви поглибите знання про мовну систему, ознайомившись із додатковими теоретичними відомостями з фонетики, орфоєпії, орфографії, лексикології та фразеології, морфеміки, словотвору та морфології.

Метою підручника є також розкриття стилістичних ресурсів сучасної української літературної мови. Ви удосконалисте навички побудови текстів різних стилів і жанрів, опануєте виражальними засобами розмовного, наукового стилів мовлення, вироблятимете навички дослідницької роботи з мовознавства, роботи з довідковою літературою, навчитесь добирати лінгвокраїнознавчий матеріал.

Теоретичні відомості, сутнісні характеристики мовознавчих понять стисло викладено в *лінгвістичних довідках*, а поглиблюються відомості про мову в спеціальних завданнях на *дослідження мовних явищ* і фактів, аналіз, коментування, оцінювання їх із погляду нормативності, відповідності сфері й ситуації спілкування.

Вправи подаються в порядку зростання складності: від репродуктивних до творчих, які вимагають умінь сприймати, розпізнавати, порівнювати, робити висновки. Пропоновані *мовознавчі студії, практикуми*, система завдань на *спілкування* допомагають відшліфувати правописні, орфоєпічні, стилістичні навички, перевірити вміння використовувати свої знання в різних умовах. Уважно поставтеся до виконання завдань у рубриці «*Назустріч тестуванню*», поданих за розділами підручника.

Чимало вправ дібрано для формування *культури мовлення*, норм мовленнєвої поведінки, навичок спілкування в науково-навчальній, соціально-культурній, офіційно-діловій сферах. Текстовий матеріал до вправ, насичений цікавою пізнавальною інформацією з творчого доробку вчених-лінгвістів, письменників, мислителів, слугуватиме засвоєнню найважливіших здобутків вітчизняної і світової культури.

Отже, на вас чекає творча, натхненна і сумлінна праця, яка допоможе досконало оволодіти одним із найбільших див, дарованих людині — мовою.

Бажаємо успіхів!

Автори

Мова як суспільне явище. Українська мова в Україні

За навігатором:

- визначати й аналізувати функції мови в суспільстві;
- характеризувати ознаки самобутності української мови;
- аргументовано доводити власну думку в мовознавчих дискусіях;
- доречно використовувати різні види мовлення;
- здійснювати пошукове дослідження за допомогою довідників та мережі Інтернет.

§ 1. МОВА ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ

Мовознавчі студії

1. І. Прочитайте. Визначте тему і стиль кожного висловлювання, назвіть його характерні ознаки.

1. Мова народу твориться колективно, беруть участь у цьому великому процесі і сивий людський досвід, і закохана юність, і бурхлива дитяча уява, — бо кого ж із нас не тішило, яку мовотворчу обдарованість, винахідливість виявляють малюки, які серед них бувають геніальні лінгвісти (*О. Гончар*).
2. Мова чутливо відгукується на кожне нововведення в житті суспільства (*М. Ланова*).
3. Кожна мова має свій шлях розвитку, на якому позначились історичні події, пережиті її народом... Усе це створює... національну психіку, що так виразно відбивається в мові (*Б. Антоненко-Давидович*).

II. Поміркуйте, як суспільство впливає на розвиток мови. Чи відомі вам випадки втрати людиною здатності спілкуватися за допомогою мови внаслідок ізольованості від суспільства?

М о в а — явище суспільне. З одного боку, мову творить і розвиває суспільство, з іншого — без мови не було б суспільства. І наука, і техніка, і релігія, й ідеологія, і культура не можливі без мови, бо мова забезпечує всі без винятку процеси життя і діяльності людини.

Розвиток і функціонування мови значною мірою зумовлені станом суспільства. У мові відбиваються соціальна диференціація суспільства (класова, професійна, статева), демографічні процеси (зміни чисельності населення, міграція), рівень загальної освіти народу, розвиток науки тощо. Суспільство може цілеспрямовано впливати на розвиток мови. Свідомий вплив суспільства на мову (урядові

заходи) називають **мовною політикою**. Від цієї політики залежить доля окремих мов у багатомовному суспільстві. Так, внаслідок онімечення у XVIII столітті зникли полабська і прусська мови, в результаті асиміляції в СРСР зникло понад 90 мов, а колонізація у США знищила чимало індіанських мов.

Взаємозв'язок мови і суспільства розглядається і на таких рівнях, як мова і народ, мова й особа (індивід), мова й класи та соціальні групи людей.

Мова — загальнонародне явище. Народ — творець і носій мови. Одна особа безсила будь-що змінити в мові, бо мова розвивається за своїми об'єктивними законами. Наприклад, Тарас Шевченко є основоположником української літературної мови. Однак це не означає, що він створив нову мову. Навіть геніальна особистість не здатна змінити мову, а може лише виявити її приховані можливості, показати, як ефективно можна використати те, що в мові вже існує.

Мова не може бути класовою (коли кожен клас користується своєю мовою), бо треба було б виробити якусь третю мову, щоб класи могли спілкуватися між собою. Проте класовий підхід до використання мови беззаперечний. Так, українське панство, щоб відокремити себе від простого народу, використовувало для спілкування чужу мову: на Західній Україні то була здебільшого польська, а на Східній — російська.

Із суспільним розшаруванням (за різними ознаками) пов'язана поява в мові професійних слів, аргі, діалектизмів.

Отже, мова і суспільство перебувають у тісному взаємозв'язку. Вплив суспільства на мову і мови на суспільство вивчає спеціальна лінгвістична дисципліна — соціолінгвістика.

Українська мова функціонує як національна мова українського народу в Україні і є державною мовою.

Практикум

2. 1. Прочитайте речення. Підготуйте короткі коментарі до висловлювань. Доберіть ілюстрації до шкільної газети.

1. Поки живе мова — житиме й народ як національність (І. Огієнко). 2. Мову ревниво оберігають мовознавці — невтомні творці граматики і словників (І. Вихованець). 3. Барвистість одвічна народної мови — це щось невимовне, прекрасне, казкове: і ласка любові, й червона калина, і пісня досвітня в галях — солов'їна (П. Усенко). 4. Не пускайте слів попереду думок. Адже висловлюванням можна бездумно поранити чиєсь вразливе серце. Розумним словом можна підбадьорити, надихнути на

творчість, на добрий вчинок, на геройство (*І. Вихованець*). 5. Слово — це найточніший різець, здатний доторкнутися до найніжнішої рисочки людського характеру. Вміти користуватися ним — велике мистецтво. Словом можна створити красу душі, а можна й спотворити її. Тож оволодівайте цим взірцем так, щоб з-під ваших рук виходила тільки краса (*В. Сухомлинський*). 6. Повнота слів — це повнота світу (*П. Мовчан*). 7. Слово — прізвисько думки тепер, а частіше — її псевдонім (*Л. Костенко*). 8. Відтворити до кінця історію хоч би одного слова — означає стати причетним до розкриття таємниці всієї людської мови і мислення (*В. Абаєв*). 9. Слова, що виходять з рідної мови, стають ніби зліпками, що засвідчили те життя, свідками якого вони були (*А. Брагіна*). 10. Новотвори — і свідомі, й несвідомі, аби щасливі — це фермент у мові, запорука її розвитку, цвіту й буяння (*М. Рильський*). 11. Словники — музеї слів, у них місце і для старого, і для нового слова знайдеться (*С. Пушик*).

II. Доберіть із художніх і публіцистичних творів по шість прикладів висловлювань про мову і мовлення, запишіть їх.

3. I. Прочитайте. Визначте тему кожного висловлювання. У яких життєвих ситуаціях ви могли б скористатися ними?

1. Мово вкраїнська, звідки прилетіла, як тут зросла, розцвіла й зарясніла? Чи пила ти воду з Дніпра, чи купалася в його ласкавих водах, чи злетіла в небо? Мово! Течеш ти вічно й вільно. Безжальний час не владний над тобою (*За П. Загребельним*). 2. Живе наша мова — і наш голос звучить у вселенському хорі народів. Отже, живий наш дух, жива наша пісня, наша історія, наша єдність і наша одність. Бо наша мова — це ми,

В. Лопата. Великдень

українці, — добрий, чесний, працьовитий народ, що тисячоліттями живе на берегах Дніпра і Дністра, там, де була колиска індоєвропейських народів... 3. Пізнання мови — це пізнання народу, його ества, його душі, його витоків та історичних шляхів — усього того, чим народ цікавий для інших народів. Адже народи, як і окремі люди, виявляють інтерес і повагу лише до того, хто являє собою особистість — своєрідну і неповторну. Годі розраховувати на пошану інших тому, хто не має поваги сам до себе (3 кн. «Мова і нація»).

 II. Розгляньте репродукцію картини Василя Лопати «Великдень» на с. 6. Розкрийте її зміст, спираючись на подані висловлювання.

 4. Прочитайте. Визначте тему і стиль кожного висловлювання. З якою музикою (естрадною, класичною, народною) асоціюється у вас українська мова? На підтвердження своєї думки доберіть і запишіть уривки з поетичних та прозових художніх творів чи з фольклору.

1. Геніальні композитори Моцарт і Бетховен, Глінка і Чайковський, Барток і Стравінський користувалися українськими мелодіями у своїй творчості, а це значить, що вони чули вібрацію найвищих небес нашої мови. 2. Українська мова не бідна, не вульгарна... Вона має свою особливу музикальність. Ця незбагненна душа нашої мови, як золотоносна річка, виблискує на хвилях народної пісні, переливається в душі нації, творить почуттєву нерозривність українського серця й української землі (З тв. Д. Павличка).

Спілкування

5. Розгляньте фотоілюстрації. Кого ви на них упізнали? Складіть діалог на тему «Мова і пісня», використовуючи фотоілюстрації. Розіграйте діалог в особах.

6. Поміркуйте, чому письменниця Ірина Вільде вважала, що «людина, яка не вміє мовчати, не вміє й говорити». Висловіть свою думку у формі письмового роздуму.

§ 2. ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ МОВИ

7. Прочитайте, визначте основну думку поданих висловлювань. Яка найважливіша функція мови? Які ще функції, на вашу думку, виконує мова?

1. Мова видобувається з мислення, як метал із руди (О. Смирницький). 2. Комунікативна функція — це локомотив історії мови (Б. Серебренников). 3. Мова — головне знаряддя соціалізації, тобто перетворення біологічної істоти в соціальну, у члена певного суспільства. Мова бере участь у творенні людини (З кн. «Мова і нація»). 4. Людина має схильність спілкуватися з собі подібними, тому що в такому стані більше почуває себе людиною (І. Кант). 5. Найбільша розкіш на світі — це розкіш людського спілкування (А. де Сент-Екзюпері).

Мовознавчі студії

8. Поясніть, як ви розумієте вислови. Наведіть приклади певних життєвих ситуацій до кожного з них.

1. Мова — засіб мислення. 2. Мова — засіб інтелектуальної діяльності людей. 3. Мова — засіб спілкування. 4. Мова — засіб оволодіння суспільно-історичним досвідом людства. 5. Мова — засіб пізнання людиною краси.

9. Прочитайте речення з певною інтонацією. Про яку функцію мови йдеться?

1. Ну й вірші (захоплено; з осудом). 2. Оце так сюрприз (захоплено; з розчаруванням). 3. Яка красуня (зачудовано; зневажливо).

Мова виконує кілька функцій (від лат. *functio* — обов'язок, коло діяльності, призначення), життєво важливих для суспільства, окремих груп і кожної людини. Головними є комунікативна і мислетворча, а ряд інших (експресивна, пізнавальна, ідентифікаційна, номінативна, естетична тощо) є похідними від них.

Комунікативна функція (від лат. *communicatio* — спілкування) — функція спілкування.

Мова й створена для того, щоб спілкуватися, а спілкування можливе лише в суспільстві.

Щоправда, існують також інші засоби спілкування, наприклад, жести й міміка. У театрі пантоміми та на балетній виставі глядачам цілком зрозумілі «діалоги» дійових осіб і перебіг подій. Однак у щоденному людському спілкуванні жести й міміка є лише допоміжними, супровідними щодо звукової мови засобами. Допоміжними певною мірою можуть бути і музика, і живопис. Але вони у кожної людини викликають свої враження, почуття, думки. А спілкуючись за допомогою мови, всі люди приблизно однаково розуміють висловлене. Тому мову вважають найважливішим засобом людського спілкування. До того ж комунікативну функцію виконує не тільки звукове мовлення, а й написані чи надруковані тексти.

Мислетворча функція мови — функція формування й формулювання думки. Мислення (думка) не тільки виражається словом, а й реалізується в ньому. Не випадково один із найвидатніших мовознавців ХІХ століття Вільгельм Гумбольдт назвав мову «органом, який творить думку».

Обидві функції дуже тісно пов'язані між собою: для того, щоб спілкуватися, потрібно мислити й уміти передавати свої думки за допомогою мовних засобів.

Мислячи, людина пізнає світ, нагромаджує (акумулює) знання про нього. Мова зберігає всі інтелектуальні здобутки народу, фіксує досвід предків. Так, у словнику відображено результати розумової діяльності людства, класифіковано й систематизовано весь навколишній світ. Засобами мови передається досвід попередніх поколінь, що засвідчують, наприклад, усталені звороти — фразеологізми, приказки і прислів'я: *Не знаючи броду — не лізь у воду; Сім разів відмірай, а один відріж* тощо. Засвоюючи мову, людина за своєю знання про світ. Добре володіння мовою спрощує шлях пізнання, оберігає людину від зайвих помилок.

Практика

10. Зверніться до рубрики «До джерел знань» наприкінці розділу. Знайдіть матеріал про функції мови у книзі «Мова і нація», зробіть повідомлення на уроці.

11. Прочитайте текст. Поясніть, яку функцію мови мав на увазі давньогрецький філософ Сократ, сказавши: *«Заговори, щоб я тебе побачив»*.

Експресивна функція полягає в тому, що мова є універсальним засобом вираження внутрішнього світу людини. Вона дає можливість перетворити внутрішнє, суб'єктивне у зовнішнє, об'єктивне, доступне для сприйняття. Кожна люди-

на — це цілий неповторний світ, сфокусований у її свідомості, у сферах інтелекту, емоції, волі. Але цей світ прихований від інших людей, і тільки мова дає можливість розкрити його для інших. Чим досконаліше володієш мовою, тим виразніше, повніше, яскравіше постаєш перед людьми як особистість (Із кн. «Мова і нація»).

12. І. Прочитайте текст. Визначте його тему, стиль, сформулюйте основну думку. Чи згодні ви з поглядом автора, висловленим у виділеному реченні? Аргументуйте свою відповідь, наводьте приклади, факти.

П і з н а в а л ь н а (або когнітивна, гносеологічна) функція мови полягає в кумуляції, накопиченні досвіду людства, у пізнанні нового, раніше невідомого. Мова є засобом пізнання світу. Людина, на відміну від тварини, користується не тільки індивідуальним досвідом, а й усім тим, чого досягли, що відкрили, втілили в життя її попередники та сучасники, тобто суспільним досвідом. Вона має два види пам'яті: емоційну і логічну. Людині ніколи не треба починати пізнання світу «з нуля». Досвід суспільства зафіксовано в мові, в її словах, граматичці, фразеології, а за наявності письма — також у текстах. *Пізнаючи мову, людина пізнає світ у баченні саме цієї мовної спільноти.* «Межі моєї мови означають межі мого світу», — писав Л. Вітгенштейн (В. Іванишин).

ІІ. Визначте «межі свого світу». Чи вважаєте ви себе цікавим співрозмовником, яскравою особистістю? Як працюєте над собою?

Цікава перерва

Порівняйте поезії. Яка з них викликала у вас більшу насолоду? Чому?

Осте сте
бі бо
бу
візники-люди
трамваї-люди
автомобілі

М. Семенко

Бабуся-трава, жовтокоса й тиха,
Глянула з-під снігу — а в небі сонце,
Глянула вдруге — жайворон в'ється,
Молоточками дзвонить в синю тарілку:
— Еге ж, виходьте, мої травенята,
Березень!

А. Малишко

13. Прочитайте текст. Визначте тему, сформулюйте основну думку. Пригадайте засоби милозвучності української мови. Знайдіть їх у тексті.

Е с т е т и ч н а функція мови полягає в тому, що мова є знаряддям і матеріалом створення культурних цінностей. Фольклор, художня література, театр, пісня існують завдяки мові.

У художньому творі головне призначення мови — образотворення. За допомогою мовних образів митець спілкується з читачем, слухачем. У художньому творі, особливо поетичному, часто спостерігаємо відхилення від звичних норм, стандартів. Саме ці відхилення роблять текст художнім, визначають його жанр. Але щоб відчувати, якою мірою допустимі відхилення, треба добре знати мовні норми. Мова має поетичну природу, навіть окреме слово — це «малий твір мистецтва» (Г. Глінц). Крім того, мові властиві закони евфонії, милозвучності. Це, а також досконала організація мовного матеріалу, може бути джерелом естетичної насолоди, що найвиразніше проявляється при сприйнятті ораторського та художнього мовлення (В. Іванишин).

14. І. Прочитайте текст. Визначте тему, сформулюйте основну думку. Наведіть власні аргументи на підтвердження основної думки.

К у л ь т у р о н о с н а функція мови постійно і виразно проявляється передусім у використанні носіями цієї мови: через мову відбувається засвоєння кожною людиною культури свого народу й духовних цінностей від покоління до покоління. Чим повніше, повнокровніше функціонує в суспільстві мова, тим надійніший цей духовний зв'язок поколінь, тим багатша духовність кожного наступного з них.

Пропагуючи свою мову в світі, ми пропагуємо свою власну культуру, її надбання. Згадаймо, яке враження на Європу справили виступ співачки Руслани на конкурсі «Євробачення», гастролі українського хору Кошиця, які відкрили світові цілий материк оригінальної і багатющої культури, а з нею — і наш народ.

Культураносна функція мови реалізується й на особистісному рівні. Людина, пізнаючи мову свого народу, долучається до джерел неповторної духовності нації, з часом стає її носієм і навіть творцем (В. Іванишин).

ІІ. Виконайте завдання до тексту.

- 1) Поясніть правопис *ни* в іменниках.
- 2) Випишіть прикметники і прислівники вищого і найвищого ступенів, виконайте словотвірний розбір.
- 3) Доберіть синоніми до слова *творець*.
- 4) Дослідіть, якими синтаксичними конструкціями ускладнені речення тексту. Схарактеризуйте ці конструкції як члени речення.
- 5) Підготуйте повідомлення про те, як культураносна функція мови реалізується на рівні особистості. Наводьте переконливі аргументи.

Спінкування

15. За вивченим матеріалом складіть і запишіть діалог у формі запитань і відповідей на тему «Функції мови».

§ 3. МОВА І ДЕРЖАВА. УКРАЇНСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО ПРО МОВУ

Мовознавчі студії

16. Прочитайте Статтю 10 Конституції України. Які обов'язки покладає на себе держава стосовно функціонування української мови?

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

17. Прочитайте. Прокоментуйте останній абзац тексту. Чому українська мова в Україні потребувала захисту? Наведіть приклади того, як держава захищає національну мову в Росії, у Франції та в інших країнах.

Мова виражає єдність держави. У національній державі ототожнюються держава, нація і мова. Кожна держава постійно тримає в полі зору мовні проблеми суспільства.

Одним із найвищих виявів самоутвердження нації є державний статус її мови, який законодавчо забезпечує її функціонування в усіх без винятку сферах суспільного життя. Цей статус має бути закріплений в Основному законі держави — Конституції.

Державною мовою буває переважно мова корінного населення країни. Від 1 січня 1990 року формально набув чинності Закон «Про мови в УРСР», який утверджує державність української мови. Цей закон прийнято через необхідність захисту української мови, яка виявилася відтиснутою на периферію суспільного функціонування в найбільш важливих сферах життя (*Я. Радевич-Винницький*).

Практикум

18. І. Прочитайте текст. Як ви розумієте думку, висловлену в останньому реченні?

Державність української мови має бути реалізована в галузі народної освіти, діяльності державних та адміністративних органів, у сфері виробництва, науки й техніки, культури й мистецтва, транспорту й засобів масової інформації. Водночас держава повинна забезпечити можливість вивчення

рідної мови на всіх рівнях освіти — від дитячих дошкільних закладів до останнього курсу вузу й аспірантури. Держава повинна дбати про те, щоб не виникла невідповідність між декларуванням державності мови і реалізацією цього статусу.

П. Проведіть спостереження у вашому місті чи селі: з'ясуйте, у яких із названих у тексті сфер державна влада забезпечила виконання Закону «Про мови в УРСР», а в якій — ні. З'ясуйте причини невиконання Закону. Які заходи щодо його виконання ви пропонуєте? Сформулюйте свої пропозиції письмово.

19. Прочитайте текст. Поміркуйте над словами італійського професора. Чому так важливо для українців, щоб молоде покоління знало й шанувало рідну мову? Як ви розумієте словосполучення *материнська мова*?

Італійський професор Р. Піккіо на запитання журналіста «Чи виживуть українці як нація, чи зникнуть з кону історії?» відповів: «Питання в тому, чи ваші діти знатимуть, вивчатимуть рідну мову, культуру, історію... Ширше — це питання прав людини взагалі, це те, чого у вас ще повною мірою немає, право кожного народу на материнську мову, літературу, культуру» (З кн. «Пам'ятки України»).

20. Зверніться до підручника з правознавства. Розкажіть, як трактується Закон «Про мови в УРСР» з погляду прав кожного громадянина України. Поясніть особливості функціонування Закону в галузі освіти, наукового та офіційно-ділового стилів у різних регіонах України.

21. І. Ознайомтеся зі статтею. Визначте основну думку. Що ви можете додати до сказаного? З чим ви не згодні? Випишіть ключові слова статті.

Уже давно і для всіх стала аксіомою теза про те, що мова — то головна ознака нації, то *інтегруючий* чинник держави, *підвалина* духовності нації.

Українською мовою вийшла у світ найдревніша конституція Пилипа Орлика, нею писали свої твори безсмертні Тарас Шевченко і Леся Українка, на її основі було створено перший у світі словник комп'ютерної термінології.

З любов'ю і великою шаною ставляться до української мови свідомі громадяни держави нашої, бо, справді, гідна подиву животворна сила нашої мови, її здатність відновлюватися після, здавалося б, повної руйнації. Українська мова, яка впродовж століть жила в імперському світі заборон і принижень, не тільки вистояла, зберігши свою неповторність, а й одержала в демократичному світі визнання, статус державної.

Сьогодні українська мова успішно розширює сферу свого функціонування, зростає увага до культури усного й писемного мовлення. Стає престижним розмовляти гарною, добірною

українською мовою, приходить розуміння того, що добре знання державної мови — важлива *професіограма* людей різних спеціальностей (За В. Горбачуком).

II. Виконайте завдання до тексту.

- 1) Визначте стиль тексту. Знайдіть лексику на підтвердження вашої думки.
- 2) На прикладах речень із тексту розкажіть, які розділові знаки ставляться всередині речення.
- 3) Поясніть значення виділених слів. Розкажіть однокласникам, до яких словників ви зверталися.

22. I. Прочитайте вірш Олександра Олеся кілька разів. Запишіть із пам'яті. Як висловлене поетом стосується теми параграфа? Аргументовано доведіть свою думку.

Як довго ждали ми своєї волі слова,
І ось воно співа, бринить.
Бринить, співає наша мова,
Чарує, тішить і п'янить.
Як довго ждали ми... Уклін чолом народу,
Що рідну мову нам зберіг,
Зберіг в таку страшну негоду,
Коли він сам стоять не міг...

II. Виконайте завдання до тексту.

- 1) Доберіть спільнокореневі слова, що пояснюють написання наголошених [е], [и] у словах *бринить*, *зберіг*.
- 2) Поясніть, чому *не* у виділених словах пишеться по-різному.
- 3) Визначте, до якого розряду належать займенники, вжиті в тексті вірша.
- 4) Накресліть схему останнього речення і прокоментуйте її.

Спілкування

23. I. Прочитайте уривок із вірша Володимира Шовкошитного. Яку мовну ситуацію в Україні він відображає? Що змінилося за роки незалежності? Визначте основну думку вірша. Прочитайте поезію вдома, обговоріть її зміст із батьками.

Я — українець, до седьмых колен.
Прапрадед мой шелками шит на Сечи.
И ни чужбина, ни турецкий плен
Его казацкой не лишили речи.
Мне этот клад передавал отец.
И мама с молоком передавала.
И пил я нежность из родных сердец,
И их любовь стихом во мне звучала...
Я растерял, как воду из горсти,
Тот клад, что сохранил в неволе прадед, —

Не знаю языка, сказать по правде...
Простите, сыновья, и дочь, прости.
Прости мене, прапрадіде-козаче,
Прости мене, мій споконвічний краю,
За те, що на російській мові плачу
Об тім, що мови рідної не знаю.

П. Виконайте завдання до тексту.

- 1) Поясніть розділові знаки в останній строфі.
- 2) Виконайте словотвірний розбір прикметника *споконвічний*.
- 3) Поясніть правопис слова *прапрадіде-козаче*.
- 4) Виконайте морфологічний розбір прикметника *рідної*.

24. Розгляньте фотоілюстрацію. Підготуйте за нею невелике повідомлення про національно-культурні зв'язки України й Росії. Яка роль мови у спілкуванні народів-сусідів?

Виступ Анастасії
Приходько на
пісенному конкурсі
«Євробачення-2009»
у Москві

25. За поданим матеріалом побудуйте діалог на тему «Мати-Україна — українцям діаспори».

Держава повинна докласти максимум зусиль для підтримання і зміцнення духовних зв'язків українців, що проживають за межами України, з рідним народом. Головним знаряддям підтримання цих зв'язків є національна мова, її культивування в діаспорі шляхом створення українськомовних шкіл і класів, бібліотек, преси, радіо- і телепередач, театрів, гуртків самодіяльності, фольклорних колективів тощо. Предметом особливої уваги держави має стати підготовка в Україні українськомовних кадрів вищої кваліфікації для роботи в діаспорі (*З газети*).

26. Зайдіть на сайт www.ukrreferat.com/index.php?referat=26532. Доберіть цікаву інформацію про українців діаспори. Підготуйте повідомлення для однокласників.

§ 4. МОВНИЙ «СУРЖИК», ЙОГО ПРИЧИНИ. ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Мовознавчі студії

27. І. Опрацюйте статтю. З'ясуйте за словником, що означає слово *суржик*. Сформулюйте основну думку тексту. Чому «суржик» шкідливий для будь-якої мови?

Сотні невольничих літ, упродовж яких знищували культуру українського народу, десятиліття панування тоталітарної

системи, коли все робилося для того, щоб «злилися нації», щоб витворилася якась «універсальна» мова, спричинили деформацію всіх сфер життя українського народу.

Сотні бід тяглись за нами вслід,
щоб нашу честь, язик, ім'я затерти... —

з боєм писав про трагічну історію народу Іван Франко.

Великої наруги зазнала мова. Українську мову офіційно забороняли (укази Петра I, Валуєвський циркуляр, Емський указ), вважали діалектом російської чи польської мов, сприймали як «хлопську». Її свідомо вилучали зі сфери науки, техніки, діловодства... Поступово мова втрачала природну якість, натомість витворювався своєрідний різновид мови, який дістав згідну назву «суржик».

Мішаниною двох мов — української та російської — говорить нині частина громадян України, хоч загальноновизнано, що скалічена мова отуплює людину, зводить її до примітиву. Адже мова виражає не тільки думку. Слово стимулює свідомість, підпорядковує її собі, формує. Довільно змішуючи слова української та російської мов, відмінюючи слова і сполучаючи їх за зразком російської, творячи фрази всупереч моделям рідної мови, її носій мимоволі стає «напівмовним».

«Суржик» в Україні є небезпечним, бо паразитує на мові, що творилася тисячоліттями, загрожує змінити мову (О. Сербенська).

II. Виконайте завдання до тексту.

- 1) Назвіть частини мови у першому абзаці тексту.
- 2) Доберіть і запишіть синоніми до слова *циркуляр*.
- 3) Випишіть по два словосполучення зі зв'язком узгодження, керування і прилягання.
- 4) Поясніть орфограми в третьому абзаці.

Практикум

28. I. Прочитайте звернення письменника Олеся Гончара до сучасників. До чого закликає автор? Поміркуйте, яка ваша роль як майбутніх філологів у боротьбі за чистоту рідної мови. Запропонуйте шляхи очищення української мови від «суржику».

Усунути деформацію мови, очистити її від спотворень, повернути нашій мові справжню народну красу — це справа честі всіх нас, і старших, і молодших, це природний обов'язок кожного перед незалежною, вільною Україною. Адже і мовою нації визначається моральне здоров'я народу, його розвиненість, культурність. Усе це також визначатиме образ і творчу спроможу України в сім'ї цивілізованих демократичних держав.

II. Виконайте завдання до тексту.

- 1) Поясніть розділові знаки в тексті.

- 2) Схарактеризуйте іменникове і дієслівне словосполучення.
3) Зробіть письмово морфологічний розбір слова *визначається*.

29. І. З'ясуйте за словником значення слова *екологія*. Поясніть, як ви розумієте вислів *екологія мови*.

П. Проведіть спостереження за мовленням однокласників, запишіть приклади «суржику». Доберіть правильні варіанти.

30. У поданих висловах знайдіть слова, що є «суржиком». З'ясуйте, які норми української мови порушено. Доберіть і запишіть правильний варіант кожного вислову.

1. Прихожа в нас велика. 2. По вечорам ми збираємося в цій кімнаті. 3. Я люблю уют. 4. Зробила уборку. 5. Імпортна мебель. 6. Хрустальна люстра. 7. Постав салфетки на стіл. 8. Закрий форточку. 9. Не сиди на полу, бо просквизить. 10. Мішечка, не трож нічого, а ти, Андрюша, йди до своєї бабушки. 11. Дівочки, йдіть сюди. 12. Кафе під відкритим небом. 13. Бережись автомобіля. 14. Опасний поворот. 15. Всього доброго! Удачі вам! 16. Тролейбус перегружений. 17. Приготуйте білети для контролю. 18. Зупинка за вимогою пасажирів. 19. Як доїхати до залізничного вокзалу? 20. Магазин працює круглодобово. 21. По якій ціні хліб?

Спікування

31. Кого зображено на фотоілюстрації?

Чому цю скульптурну композицію встановлено біля Андріївської церкви в Києві? Уявіть себе екскурсоводом і складіть розповідь про цих літературних героїв.

32. Перегляньте рекламне видання, яке виходить друком у вашому місті (вашій області). Знайдіть помилки в рекламних оголошеннях. Які з них пов'язані з побутуванням «суржику»? З'ясуйте причини помилок і надішліть до редакції видання листа з порадами щодо уникнення прикрих неточностей.

§ 5. УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ОДНА З ІНДО-ЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВ. УКРАЇНСЬКА МОВА В КОЛІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Мовознавчі студії

33. І. Прочитайте текст. Пригадайте, що вам відомо з історії про східнослов'янські племена, їхню культуру. Які історичні причи-

ни утворення мов української, російської, білоруської народностей? Назвіть імена вчених-мовознавців, що доводять давність української мови. Які факти підтверджують цю гіпотезу?

ДАВНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Говорити про мову протоукраїнських племен можна лише гіпотетично. Адже писемних пам'яток, які дійшли до нас, ще недостатньо для повноцінного дослідження мови. Безперечно лише, що українська мова є однією з найдавніших і н д о є в р о п е й с ь к и х мов. Про це свідчать і наявність архаїчної лексики, і деякі фонетичні та морфологічні риси, які зберегла наша мова протягом віків. Давність української мови доводили ряд вітчизняних та зарубіжних учених: Павел Шафарик (Чехія), Міхал Красунський (Польща), Олексій Шахматов (Росія), Агатангел Кримський (Україна) та інші. Порівнюючи лексику української мови з лексикою найдавнішої мови — санскриту (Стародавня Індія), вчені виявили, що із кожних ста слів сорок мають однакове значення й вимову (*кров, тато, земля, літо* тощо).

Спільнослов'янська мова сформувалася на базі індоєвропейської, первинною основою якої були споріднені племінні діалекти періоду кам'яного віку, що характеризувалися близькістю лексичного складу, фонетичної системи і граматичної будови. Про давність української мови свідчать і реліктові фольклорні твори, особливо календарно-обрядові пісні (наприклад, «А ми просо сіяли...»). Олександр Потебня, відомий вітчизняний мовознавець, стверджував, що українські веснянки й колядки існували ще в I тисячолітті до нової доби.

Процес формування с п і л ь н о с л о в ' я н с ь к о ї (або праслов'янської) мови припадає приблизно на IV — III тисячоліття до нової доби. Він був складним і тривалим, бо племінні об'єднання не тільки виникали, а й розпадалися. Наприкінці минулої доби — на початку I століття нової доби слов'янські племена розпалися на дві групи — східну й західну. А внаслідок переселення слов'ян на Балкани виникає й південнослов'янська група племен. До кінця VI століття кожна слов'янська група починає набувати власних мовних особливостей. Це і є початок самостійного існування спільної с х і д н о с л о в ' я н с ь к о ї мови.

Споконвічна українська лексика характеризується такою генетично-хронологічною послідовністю: **індоєвропейський лексичний фонд** → **праслов'янський лексичний фонд** → **давньоруський лексичний фонд** → **власне український лексичний фонд**. У складі споконвічної української лексики виділяють такі тематичні групи слів, успадкованих з індоєвропейської прамови:

1) назви предметів і явищ навколишнього середовища (*небо, земля, день, ніч, озеро, болото, вогонь, вода, дим*); 2) назви рослин (*дерево, береза, зерно, липа, клен, лист*); 3) назви

тварин (звір, вовк, бобер, лось, вівця, корова, орел); 4) назви спорідненості й родинних зв'язків (тато, батько, мати, син, сестра, дід); 5) назви органів і частин тіла людей і тварин (черепа, мозок, око, рука, серце); 6) назви житла, знарядь праці, продуктів (дім, двері, мед, сіль, колесо, вісь, жорна); 7) назви дій, станів, процесів (жити, іти, їсти, стояти); 8) назви на позначення господарської діяльності людини (копати, орати, місити); 9) назви якостей (білий, рудий, жовтий, довгий, короткий); 10) назви чисел (один — десять, сто, тисяча) (З кн. «Сучасна українська літературна мова»).

II. Виконайте завдання до тексту.

1) Складіть план тексту.

2) Підготуйте запитання для взаємоперевірки вивченого матеріалу.

 34. I. Прочитайте текст. Назвіть слов'янські мови. Які граматичні категорії спільні для всіх слов'янських мов? Про що це свідчить?

МІСЦЕ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ СЕРЕД ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Українська мова належить до групи слов'янських мов. Усі слов'янські мови об'єднуються в такі підгрупи: *с х і д н о с л о в ' я н с ь к у* — мови українська, білоруська, російська; *з а х і д н о с л о в ' я н с ь к у* — мови польська, чеська, словацька, верхньолужицька, нижньолужицька і мертва тепер полабська; *п і в д е н н о с л о в ' я н с ь к у* — мови болгарська, македонська, сербсько-хорватська і словенська. Слов'янські мови становлять одну з груп індоевропейської сім'ї мов.

Генетично, тобто з походження, споріднені мови характеризуються значною спільністю лексики, близькістю морфологічної і синтаксичної будови, наявністю закономірних звукових співвідношень. У слов'янських мовах однаково називають основні родинні поняття, сільськогосподарські рослини, свійських тварин, явища довкілля тощо. Порівняйте: українське — *брат*, російське — *брат*, білоруське — *брат* польське — *brat*, сербсько-хорватське — *brāt*. Слов'янським мовам властиві майже всі ті самі граматичні категорії (числа, роду, відмінка; особи, виду, стану, часу й інших), виняток становить лише болгарська мова, що втратила категорію відмінків. Споріднена у слов'янських мовах будова речення, хоча кожний із них властиві й певні особливості в синтаксичній структурі.

II. Виконайте завдання до тексту.

1) Поясніть розділові знаки у другому абзаці.

2) Виконайте морфемний розбір слова *сільськогосподарські*.

3) Обґрунтуйте написання складних слів.

4) Поясніть постановку тире в другому абзаці.

35. Накресліть і доповніть схему, спираючись на текст. Перевірте одне одного.

36. Опрацюйте теоретичний матеріал. Випишіть спільні риси слов'янських мов. Наведіть власні приклади з української та російської мов.

Слов'янським мовам властиві як спільні, так і відмінні риси. До важливих звукових співвідношень слов'янських мов належать: 1) повноголосся *-oro-, -оло-, -ere-, -еле-* в східнослов'янських мовах відповідно до сполучень *pa-, la-, pe-, le-* в південнослов'янських та *ro-, lo-, re-, le-* чи *ra-, la-, re-, le-* в західнослов'янських: українською — *корова, голова, берег, молоко*; сербсько-хорватською — *крáва, глава, брег, млеко*; польською — *krowa, glowa, breg, mleko*; чеською — *krawa, hlawa, breh, mleko*; 2) сполучення *pa-, la-, ro-, lo-* (*ra-, la-, ro-, lo-*) на початку слова перед приголосним у східнослов'янських та західнослов'янських мовах відповідно до *pa-, la-* у південнослов'янських: українською — *рало, ласка, робота, лобода*; чеською — *radlo, laska, robota, loboda*; болгарською — *рало, ласка, робота, лабода*; 3) голосний [o] на початку слова в східнослов'янських мовах відповідно до [ÿe] в західнослов'янських та південнослов'янських: українською — *один, озеро, осінь*; чеською — *jeden, jezero, jezen*; болгарською — *един, езеро, есен*; 4) звукосполучення [зв], [цв] перед [e] у східнослов'янських і південнослов'янських мовах відповідно до сполучень *hv, kv* (*gw, kw*) у західнослов'янських: російською — *звезда, цвет*; сербсько-хорватською — *звезда, цвет*; чеською — *hvezda, kvet*, польською — *gwiazda, kwiat*; 5) приголосний [л] у східнослов'янських і південнослов'янських мовах відповідно до [dl] і [tl] у західнослов'янських: українською — *мило, крило, сало*; сербсько-хорватською — *мíло, крило*; чеською — *mydlo, sadlo*.

Характеризуючись багатьма спільними рисами, кожна зі слов'янських мов має і свої специфічні риси.

37. Опрацюйте теоретичний матеріал у парах, проведіть взаємоперевірку. Наведіть власні приклади слів, які ілюструють характерні риси української мови.

Серед слов'янських мов українська виділяється як лексичним багатством, так і особливою **м и л о з в у ч н і с т ю**.

Українська мова має такі **фонетичні** риси, характерні тільки для неї: 1) чітка вимова ненаголошених голосних [o], [y], [a], [i]: *дорога, голова, сухий, літати*; 2) уживання *i* в закритому складі: *літо, кінь, піч*; 3) початкові *i* та *o* зникають у деяких словах, спільних для інших слов'янських мов: *грати, мати, Гнат, город* (російською — *играть, иметь, Игнат, огород*); 4) тверда вимова приголосних перед [e], [u]: *небо, синій, нива, лебідь*; 5) кінцеві дзвінки приголосні не оглушуються: *зуб, лід, ніж, Бог*; 6) перед початковими голосними у словах використовуються приставні [e] і [z]: *вуса, вогонь, горіх, гострий* (російською — *усы, огонь, орех, острый*); 7) уживання звука [u] відповідно до давніх [y], [i]: *дим, нива* (російською — *дым, нива*; білоруською — *дым, ніва*); 8) збереження м'якості [ɥ]: *місяць, швець*; 9) дзвінка вимова приголосних перед глухими у кінці складу: *кладка, ложка*.

Серед **морфологічних** особливостей слов'янських мов специфічними для української мови є такі: 1) іменники II відміни в родовому, давальному та місцевому відмінках мають паралельні закінчення *-а, -у; -у, -ові; -і, -еві*: *робітника, робітнику, робітникові; на коні, на коневі*; 2) збереглася IV відміна іменників: *теля, ягня, орля*; 3) зберігся кличний відмінок: *Михайле, Катрусю, земле, Україно*; 4) лише в українській мові закінчення орудного відмінка іменників *-ою, -єю* не має паралельної форми (*-ой, -ей*): *з рідною сестрою, своєю землею*; 5) вживаються інфінітиви на *-ти* після основи на голосний: *робити, діяти, спати* та після основи з кінцевим [z], [k]: *могти, пекти* (порівняйте: російською — *мочь, печь*; білоруською — *магчы, пячы*); 6) з праслов'янської мови збереглося дієслівне закінчення *-мо* в першій особі множини: *беремо, берімо*; 7) тільки в українській мові вживаються прикметникові суфікси *-ськ-, -зьк-, -цьк-* із м'якими зубними приголосними: *сільський, запорізький, козацький*.

Кожна слов'янська мова має певні особливості і в **синтаксичній** будові. Порівняйте: українською — *дотримати слова* — родовий відмінок; російською — *сдержатъ слово* — знахідний відмінок; українською — *користуватися з нагоди* — родовий відмінок; білоруською — *карыстацца з нагоды* — орудний відмінок.

У **лексичному** складі української мови наявні слова *багаття, баритися, гарний, мрія, лелека, смуга, міркувати, цап* та інші, яких немає в інших слов'янських мовах.

Деякі спільні для східнослов'янських мов слова мають різне значення. Їх називають міжмовними омонімами. Порівняйте: українською — *неділя* — день тижня; російською — *неделя* — тиждень.

38. Наведіть якомога більше прикладів міжмовних омонімів.

39. Об'єднайтеся в групи. Випишіть із «Слова про похід Ігорів» приклади слів спільносхіднослов'янської мови та сучасних східнослов'янських мов. Зачитайте слова, дібрані кожною групою. Сформулюйте висновки.

40. Зіставте мову «Повісті минулих літ» з українським, російським і білоруським перекладами. Аргументовано доведіть спорідненість спільносхіднослов'янської мови та сучасних східнослов'янських мов — української, російської, білоруської.

...И быша 3 брата, единому имя Кий, а другому Щекъ, а третьому Хоривъ, и сестра ихъ Лыбѣдь. Ї съдѣше Кий на горѣ, кдѣ ныне узвозъ Боричевъ, а Щекъ съдѣше на горѣ, кдѣ ныне зовется Щековица, а Хоривъ на третей горѣ, отнюду же прозвася Хоривица; створиша городок во имя брата ихъ старьшаго, и нарекоша имя ему Киевъ (*«Повість минулих літ»*).

Український переклад

...І були три брати. Одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра їхня — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, що й нині зветься Щекавиця, а Хорив на третій горі, від нього ж прозвалася Хоревиця. В ім'я брата свого старшого заклали городок і назвали його Київ (*В. Яременко*).

Російський переклад

...И были три брата: один по имени Кий, другой — Щек и третий — Хорив, а сестра их Лыбедь. Сидел Кий на горе, где ныне подъём Боричев, а Щек сидел на горе, которая ныне зовётся Щековица, а Хорив на третьей горе, которая прозвалась по нему Хоревицей. И построили городок во имя старшего своего брата и назвали его Киев (*В. Пономарьов*).

Білоруський переклад

...І былі тры браты: адному імя Кій, другому — Шчэк і трэці — Харыў, а сестра іх Лыбедзь. Сядзеў Кій на гары, дзе цяпер пад'ём Барычаў, а Шчэк сядзеу на гары, якая цяпер называецца Шчакавіца, а Харыў на трэцяй гары, якая называлася на ім Харавіцай. І пабудавалі гарадок ў імя старэйшага свайго брата і называлі яго Кіеў (*В. Пономарьов*).

41. І. Прочитайте уривки з віршів. Знайдіть у словах уривків спільні риси, властиві всім слов'янським мовам.

1. Зійшла вода з дніпровських берегів,
Збудивши в лозах челядь комарину.
У різнотрав'ї займищ і лугів
З-під хмар нахлюпано ультрамарину.
І проситься запитання святе,
Хоч, може, і звичайне до смішного:
Чим ти подякував землі за те,
Що цю красу тобі поклала в ноги?.. (М. Руденко).
2. А степ уже сивий на поминках літа.
Осіннього неба останні глибини.
І гілка суха, як рука кармеліта,
Тримає у жмені оранж горобини.
Як глянеш упростяж — дорога в намисті.
Ці барви червлені і жовтогарячі,
Ці щедрі сади у багрянному листі! —
А люди бредуть і бредуть, як незрячі (Л. Костенко).

II. Виконайте завдання до текстів.

- 1) Зробіть письмово фонетичний розбір слова *челядь*.
- 2) Виконайте морфемний аналіз слів *різнотрав'я*, *упростяж*.
- 3) Поясніть розділові знаки в реченнях.

42. Яка думка об'єднує уривки з віршів у вправі 43? Напишіть невеликий твір-роздум на цю тему.

Спілкування

43. Зайдіть на сайт «Енциклопедія. Українська мова» (<http://litopys.3.freeservers.com/ukrmova/um.thm>) і доберіть цікавий матеріал про походження української мови. Підготуйте повідомлення для однокласників.

Цікава перерва

Прочитайте уривок із вірша Дмитра Білоуса. Продовжіть поезію розповіддю про випадок, пов'язаний із міжмовними омонімами.

О, дуже легко помилитися —
суцільні рифи навкруги:
болгарське *булка* — молодиця,
вонявка в Чехії — духи,
а білоруське *бульба* — й зроду
картопля. Он які діла!
Та розкажу я вам пригоду...

44. Побудуйте і розіграйте діалог на тему «Що ми знаємо про самобутність української мови?».

45. Об'єднайтеся в групи. Використовуючи додаткову літературу, підготуйте лінгвістичне повідомлення (реферат) на тему «Українська мова в колі слов'янських мов». Звертайтеся до рубрики «До джерел знань» наприкінці розділу.

Розвиток мовлення

Мовленнєве спілкування. Офіційне й неофіційне, публічне й непублічне мовленнєве спілкування.

Вербальні та невербальні засоби спілкування

46. І. Прочитайте. Чому спілкування вважають різновидом діяльності? Схарактеризуйте типи спілкування. Який вплив учасників спілкування на його процес і результат? У чому причини комунікативних невдач?

Спілкування — це завжди, як зазначають філософи, «зустріч з іншим», комунікативний акт.

Спілкування — сукупність зв'язків і взаємодій людей, суспільств, суб'єктів (класів, груп, особистостей), у яких відбувається обмін інформацією, досвідом, уміннями, навичками та результатами діяльності. За різними критеріями є кілька типів спілкування:

1. За мірою офіційності: **офіційне** (начальник — підлеглий), **неофіційне** (спілкування друзів, приятелів, закоханих).

2. За кількістю співрозмовників: **непублічне** (спілкуються двоє або невелика група: 3—5 осіб) і **публічне** (прилюдне) (20—30 осіб і більше).

3. За використанням мовних засобів: **вербальне** (словесне, від лат. *verbum* — слово) або **невербальне** (за допомогою міміки, жестів, поведінки).

4. За формою використання мови: **усне** і **письмове** (листування).

5. За темою спілкування: **політичне, наукове, побутове, релігійне, філософське, навчально-педагогічне** та ін.

6. За метою: **ділове, розважальне, виховне.**

Мовленнєва ситуація — обставини, за яких відбувається спілкування: місце, час, особистість партнера (партнерів), соціальні ролі учасників.

Учасники спілкування залежно від мети, намірів можуть виконувати безліч ролей: **порадник** (готовий допомогти), «супермен», господар становища, жертва, контролер (усіх учить і контролює), бунтівник, ловелас, «правильний», діловий, турботливий, терплячий, свідомий, простак тощо. Наприклад: Начальник підлеглому: — *У вас сьогодні стомлений вигляд. Чи не захворіли?* (роль — турботливий керівник). Відвідувач офіціанта: — *Здачі не треба* (роль — «щедрої натурі»).

Комунікативний намір — це рух до комунікативної мети: констатувати факт, запитати, звернутися з проханням та ін.

Мовленнєва тактика зумовлена намірами. У різних ситуаціях спілкування використовують різні тактики. Наприклад, у діловому спілкуванні виокремлюють такі мовленнєві тактики: раптовість (використання невідомої слухачам інформації); провокація (на короткий час викликається реакція незгоди з інформацією); посилення на авторитети (учених, діячів культури тощо); залучення елемента неформальності (розповідь про свої помилки і їхні наслідки); гумор (парадокси, жарт для створення невимушеної атмосфери); «чорне» опанування (партнеру по спілкуванню ставляться декілька запитань, щоб на жодне з них він не відповів).

Провідну роль у мовленнєвій ситуації відіграють **вербальні (мовні) засоби** — це слова, словосполучення, речення, тексти, за допомогою яких передається інформація.

Успішність чи неуспішність комунікації, її результат залежить від багатьох умов, насамперед, від комунікативної і мовної компетенції учасників спілкування. Є різні **причини комунікативних невдач**. З-поміж них такі, яких можна за бажання уникнути. Це порушення підготовчих умов спілкування (небажання, неготовність адресанта почати спілкування). Наприклад: — *Ви хотіли говорити зі мною?* — *Ну, да!* — *Для чого?* — *Не знаю!* (М. Хвильовий); недоречність або несвоечасність спілкування. Наприклад: — *Про це ми поговоримо в іншому місці* (недоречність місця комунікації); — *Про це ми поговоримо в інший час* (недоречність часу комунікації); створення адресантом незбалансованого спілкування: неправильно ідентифікував адресата (— *Здрастуй, Толя!* — *Я не Толя.* — *А хто ж ти тоді?* — *Я Сергій*); розбіжність світоглядів (*Заходжу в Лондоні до крамниці. Продавець питає: «Чи можна вам допомогти?» — «Може, й можна» — кажу. Він не розуміє* (В. Бурдик); неврахування фізичного стану, ментальності, ерудиції, рівня обізнаності з конкретною ситуацією (— *І потім він не чахне над здобиччю, як цар Коцій над золотом... — Тут не розумів... Який цар?* — *А, це так, фольклор...* (А. Кокотюха).

Причиною невдач у мовленнєвому спілкуванні може бути і сам адресат, якщо він не підготувався як слід до спілкування; надто заглиблений у свої думки і не уважно слухав адресанта; вбачає натяк або іронію там, де їх немає; вживає лексику, незрозумілу адресантові; порушує нормативні правила поведінки, нехтує етикетом спілкування (Ф. Бацевич).

П. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання до тексту.

- 1) Яке поняття ширше: *комунікація* чи *спілкування*?
- 2) Поміркуйте, як уникнути невдач у спілкуванні.

3) Чи часто трапляються комунікативні невдачі у вас особисто? Проаналізуйте і виявіть причини їх.

47. Дайте відповіді на запитання у вигляді розповіді-роздуму на тему «Чи вмію я спілкуватися?».

1. Що таке спілкування?
2. Чи читали ви що-небудь про культуру спілкування?
3. З ким ви спілкуєтеся найчастіше? Для чого ви спілкуєтеся?
4. Чи вважаєте ви, що спілкування необхідно вчитися?
5. Чи були випадки, коли вас не розуміли? Хто був винен у тому, що спілкування не відбулося?
6. Чи вважають вас цікавим співрозмовником? Чому?

48. Визначте причини комунікативних невдач у прикладах із художньої літератури.

1. [Альбіна Романівна] — Ти знову іронізуєш. Не набридло ще над усіма жартувати?

[Анжеліка] — Я і не збиралась іронізувати... Я ще ніколи не була такою серйозною (*О. Миколайчук-Низовець*).

2. Дядя Варфоломій хвилюється:

— Софістика! Софістика!

А Христина, що випадково зайшла сюди, каже:

— А ти б чого хотів?

— Як чого?

— Якого хвистика?

Христина — бабуся і мудрих слів не розуміє (*М. Хвильовий*).

49. Об'єднайтесь у пари і визначте причини мовних помилок у висловлюваннях. Як вони впливають на процес і результат спілкування?

1. Тепер добавить ще до цього лиця отого собацюру, дога по національності, на яку жодна наша псина сільська побоялась навіть пискнути... 2. Я прийму ванну, переодягнуся, трохи спочину, взагалі прийду в нормальне становище. 3. Утома коливає мене... (*З тв. Б. Жолдака*).

50. Прочитайте текст. Розгляньте схему. Які умови спілкування головні, а які — другорядні? Яке місце культури мовлення у спілкуванні? Складіть тези статті.

Ділове спілкування — це особливий і важливий засіб досягнення мети. Форми такого спілкування весь час змінюються залежно від віку, статі, індивідуальних, професійних особливостей, а також від психічного стану особистості. Важливе значення має інтонація бесіди. Вона повинна бути спокійною, рівною, переконливою. Співрозмовник має впевнитися, що пропонуване рішення сприяє задоволенню його потреб, інтересів.

Змусити інших визнати свою позицію може лише та людина, яка сама добре знає предмет розмови, переконана у

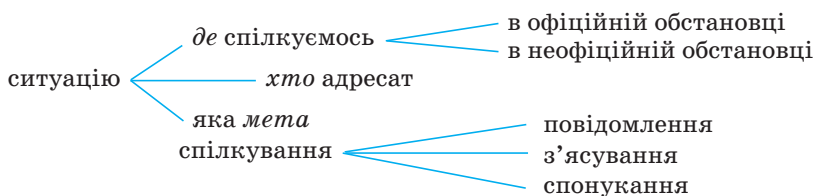
своїй правоті, має високий рівень загальної культури і культури мовлення.

Великого значення у спілкуванні набуває і психологічна сумісність. Людина холеричного темпераменту, спілкуючись із флегматиком, повинна мати велику витримку і терпіння, щоб довести розмову до потрібного їй завершення.

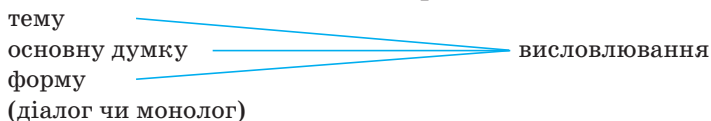
Впливають на спілкування біоритми людини. Часто виникають конфлікти у «сови» з «жайворонком». Людина-«сова» любить працювати вночі, а зранку вона млява, сонна, дратівлива. Люди-«жайворонки», навпаки, намагаються працювати рано-вранці, в цей час вони жваві, енергійні, працездатні.

Особливе значення для спілкування має й емоційно позитивне ставлення, почуття симпатії, дружби, любові до співрозмовника. Таку симпатію можна викликати привітною, щирою усмішкою, повторенням імені співрозмовника і компліментами (З посібника).

Перед тим як вступити у спілкування, слід узяти до уваги:

Залежно від цього треба визначити:

51. Складіть і розіграйте діалоги за ситуаціями.

1. Ви купуєте квиток до кінотеатру. Касир пропонує вам квиток на інший сеанс. Погодьтеся або обґрунтуйте відмову.

2. Ви хочете влаштуватися на роботу кур'єром на час літніх канікул. Змодельуйте співбесіду з роботодавцем.

Статистика і культура мовлення

Культура усного і писемного мовлення.

Питання культури мовлення в оцінці видатних громадських діячів, учених, письменників

52. І. Прочитайте висловлювання китайського філософа Конфуція на с. 28. Сформулюйте його основну думку. Яке значення правильного, точного мовлення в житті людей? Як ви розумієте вислів *культура мовлення*?

Якщо мова неправильна, то вона не означає того, що має означати; коли ж вона не означає того, що має означати, то не буде зроблено того, що має бути зроблене; а тоді моральність і всяке мистецтво почнуть занепадати, справедливість зійде на манівці — і всі впадуть у стан безладного хаосу.

II. Поясніть розділові знаки в реченні.

53. Прочитайте висловлювання видатних українців про культуру мовлення. Сформулюйте основну думку всіх висловлювань.

1. Без поваги, без любові до рідного слова не може бути ні всебічної вихованості, ні духовної культури... Мовна культура — це живодайний корінь культури... (*В. Сухомлинський*).
2. Боротьба за чистоту мови й високу мовну культуру — це боротьба за культуру взагалі. Дбати про очищення мови від усякого засмічення й про дальше піднесення її культурного рівня — це обов'язок усього суспільства (*За Б. Антоненком-Давидовичем*).
3. Як парость виноградної лози, плекайте мову. Пильно й ненастанно політь бур'ян. Чистіша від сльози вона хай буде... (*М. Рильський*).

54. Пригадайте, що таке *мова і мовлення*. Чи може бути мова правильною чи неправильною, багатою чи одноманітною, логічною чи нелогічною, точною чи неточною? Чи можуть ці характеристики стосуватися мовлення? Об'єднайтеся в групи та опрацюйте теоретичний матеріал, складіть план, випишіть ключові слова. Підготуйте усне лінгвістичне повідомлення за темою.

Культура мовлення — це система вимог, регламентацій стосовно вживання мови в мовленнєвій діяльності (усній і писемній). Належна культура мовлення — це свідчення розвинутого інтелекту і високої загальної культури особистості. Одним із завдань культури є подолання мовних стереотипів: стереотипи мовлення — це стереотипи мислення.

Культура мовлення має велике національне і соціальне значення: вона забезпечує високий рівень мовного спілкування, ефективно здійснення всіх функцій мови, ушляхетнює стосунки між людьми, сприяє підвищенню загальної культури особистості та суспільства загалом. Через культуру мовлення відбувається вдосконалення самої мови.

Культура мовлення проявляється в таких основних ознаках: **нормативність**, **адекватність**, **естетичність**, **поліфункціональність**, **логічність**, **доречність**, **виразність**, **багатство**.

Нормативність — це дотримання правил усного і писемного мовлення: правильне наголошування, інтонування, слововживання, будова речень, діалогу, тексту, недопущення стилістичної невідповідності.

Адекватність — це точність вираження думок, почуттів, волевиявлень засобами мови, ясність, зрозумілість викладу для адресата. Добирати слова і будувати речення треба так, щоб найточніше передати зміст висловлювання.

Логічність — це послідовний, обґрунтований, такий, що відповідає законам логіки, у якому є внутрішня закономірність, виклад думок.

Доречність — це відповідність ситуації мовлення, врахування особливостей (вік, стать, освіта, соціальне становище) адресата мовлення та обставин спілкування.

Виразність — це оволодіння виражальними засобами звукового і художнього мовлення: художніми засобами, емоційно-оцінною лексикою, логічним наголосом, паузами, видозмінами голосу, темпом мовлення, емоційною тональністю тощо.

Багатство — це оволодіння лексичним багатством мови й різноманітними способами вираження тієї самої думки.

Естетичність мовлення — це реалізація естетичних уподобань мовця шляхом використання естетичних можливостей мови. Оптимально дібраний темп і звучність мовлення, уникнення нагромадження приголосних, різноманітність синтаксичних конструкцій, доречність цитати, фразеологізму, прислів'я, приказки, тропів чи фігур, взагалі нестандартність мовлення — усі ці та інші резерви мови і засоби роблять мовлення естетично привабливим.

Культура мовлення суспільства — яскравий показник стану його моральності, духовності, культури взагалі.

55. Опрацюйте таблицю. З'ясуйте, чим відрізняється усне і писемне мовлення. Запишіть правила культури мовлення, доповніть власними з урахуванням мовної ситуації у вашому місті (селі).

Види мовлення

Усне мовлення	Писемне мовлення
Сприймається на слух Викликане роботою мовного апарату Інтонаційно оформлене Діалогічне і монологічне Непідготовлене заздалегідь, імпровізоване Індивідуалізоване мовлення Експресивне Використовує додаткові засоби: міміку і жести	Сприймається зором Оформляється графічно, системою певних знаків Інтонаційні особливості передано розділовими знаками Монологічне Попередньо обдумане, відредаговане адресантом Для вираження думок, почуттів, волевиявлень використовуються ті самі лексичні й граматичні засоби, що й в усному мовленні

Правила культури мовлення та етика спілкування

1. В усному мовленні потрібно:
 - чітко вимовляти слова;
 - виділяти логічним наголосом частини речення, що є важливими для висловлення думки;
 - завершувати речення відповідною настанові інтонацією;
 - правильно наголошувати слова;
 - не замінювати слів мімікою і жестами;
 - у спілкуванні з іншими людьми орієнтуватися на адресата й стиль мовлення, забезпечувати відповідну мелодику (гучність, темп, виразність та ін.);
 - вміти вислухати співрозмовника до кінця, не перебивати без потреби, а за необхідності — вибачитися.
2. У письмовому мовленні потрібно:
 - послідовно, правильно, точно, без помилок оформляти думки на письмі;
 - писати розбірливим почерком — це вияв поваги до адресата;
 - оформляти написане охайно, без перекреслень і помарок;
 - правильно розставляти розділові знаки.

56. Опрацюйте таблицю. Доберіть приклади, що ілюструють норми літературної мови.

Норми української літературної мови

Назва норм	Що регулюють
Орфоепічні	Правильну вимову звуків, звукосполучень і наголос у словах
Лексичні	Уживання слів у властивому їм значенні, правильне поєднання слів за змістом у словосполученні й реченні
Орфографічні	Правильний запис слів
Граматичні	Правильне вживання слів та їхніх форм і поєднання їх у словосполучення та речення
Пунктуаційні	Розстановка розділових знаків у реченнях
Стилістичні	Уживання слів відповідно до змісту, емоційного забарвлення й експресивності та стилю мовлення

57. Прочитайте. З якого твору взято уривок? Назвіть його автора. З'ясуйте, які норми літературної мови порушено у висловлюванні. Чим це спричинено? З якою метою письменники вдаються до порушення норм літературної мови у своїх творах?

Но серце моє замирає, начувається для себе великого горя...
Братику Миколо, говорив мені, що ти їх родич, чи не можна

тобі довідатися о сватанні Наталки? Нехай буду знати свою долю... Коли вона свободна, то скажи за мене, а коли заручена, то краще не говори...

58. Поясніть значення слів. Кожне слово введіть у речення. Про дотримання яких норм мовлення йдеться?

Виключно — винятково, дружний — дружній, подовжений — продовжений, пам'ятка — пам'ятник, дбати — турбуватися, діючий — дійовий, довгий — тривалий.

59. Знайдіть помилки в побудові словосполучень. Які норми літературної мови порушено?

1. Віддавати перевагу. 2. Ні під яким виглядом. 3. Опинитися в такому матеріальному положенні. 4. Нанести шкоду. 5. Приймати участь. 6. Розробити міроприємства. 7. Заклучити договір. 8. Оголошується наступний порядок денний. 9. Тяжка біль. 10. З-за якоїсь причини.

60. Перевірте правильність наголошення слів за словником. Які норми літературного мовлення порушено?

Беремо, бовтати, везти, верба, нести, випадок, гостей, граблі, дошка, дочка, дрова, ідемо, косій, кроїти, легкий, ненавидіти, новий, ознака, олень, отаман, Покрова, приятель, ринковий, середина, тонкий, часу, шляху, одинадцять.

61. Побудуйте діалог на тему «Чи кожна людина може стати видатною?». Озвучте його, дотримуючись правил культури мовлення й етики спілкування.

До джерел знань

Антисуржик. — Львів, 1994.

Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства: історія вивчення української мови. — К., 1991.

Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в УРСР» // Літ. Україна. — 1989, 12 листопада.

Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. — Дрогобич, 1994.

Кононенко В. І. Рідне слово. — К., 2001.

Лазебник Ю. Світло й тіні у мовній історії України // Літ. Україна. — 1989, 31 серпня.

Маланюк Є. Малоросійство // Літ. Україна. — 1990, 12 липня; 13 вересня.

Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. — К., 1985.

Україна в словах: мовокраїнознавчий словник-довідник. — К., 2004.

3 Історії розвитку української мови

Ви навчитесь:

визначати й характеризувати етапи формування і розвитку української мови;

розрізняти види письма періоду Київської Русі;

аналізувати особливості розвитку української мови на сучасному етапі.

§ 6. ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВИ

Мовознавчі студії

62. І. Прочитайте. Складіть план статті. Випишіть ключові слова. Які факти підтверджують, що українська мова — одна з найстаріших індоєвропейських мов?

ЕТАПИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Більшість гіпотез щодо прабатьківщини слов'ян локалізує їх цілком або частково на території сучасної України, а за географічні орієнтири беруть Дніпро, Дністер і Карпати.

Відомий історик М. Грушевський зазначав: «За поріг історичних часів для українського народу можна прийняти IV століття нової доби, коли ми маємо вже відомості, котрі можна прикласти спеціально для нього. До цього часу ми можемо говорити про нього, як про частину слов'янської групи племен...» Зрозуміло, що також формування мови збігається з початком формування народу.

Внаслідок міграційної взаємодії людності дулібського та інших племінних об'єднань сформувався етнос, котрий на початку IX століття створив державу Київську Русь. Чи існувала єдина давньоруська мова, чи населення Русі користувалося діалектами, а за мову писемну правила запозичена разом із християнськими книгами церковнослов'янська мова? На ці запитання немає єдиної відповіді.

На думку відомого лінгвіста А. Кримського, у своїй фонетичній системі, граматичній будові і словниковому складі ще в XI столітті сформувалась як окрема східнослов'янська мова — мова української нації, українська національна мова. Так само вважають авторитетні вчені Ф. Міклошич, А. Шляйхер, О. Бодянский, П. Житецький, О. Потебня та інші. На запитання: «Як говорили в Київській Русі?» — академік В. Ключевський відповідав: «Так, як говорять малороси». Збирач фольклору